

Genealogy of the detailed testament of Imam Ali (AS) to Muhammad ibn Abi Bakr (Authentication of texts and sources)

(Research Article)

Ali Hajikhani^{1*} , Hossein Shahvaroghi Farahani²

Submission Date: 30 January 2025

Revision Date: 26 May 2025

Acceptance Date: 16 June 2025

(Page 65-92)

Abstract

The letters of Imam Ali (AS), the Commander of the Faithful, addressed to rulers, scholars, and people of various lands, represent a vital intellectual treasure within Islamic hadith and historical heritage. The detailed covenant letter to Muhammad ibn Abi Bakr, following that of Malik al-Ashtar—and in some respects surpassing it—is deemed the most significant, comprehensive, and elaborate letter issued by Imam Ali (AS). Its distinction from other letters to Muhammad lies in the ambiguity of its textual boundaries in sources, potentially challenging its authenticity in attribution and content. Thus, an independent study on the genealogy of this covenant letter was necessary, employing a library-based method for data collection and a descriptive-analytical-comparative approach for processing, aiming to refine and analyze its content. The study addresses: How many letters did Imam Ali (AS) write to Muhammad ibn Abi Bakr, and which sources have reported them? How is the covenant letter reflected in hadith and historical sources? How is its authenticity evaluated? Findings revealed seven letters reported in fifteen early sources, with the detailed covenant letter appearing in the eighth, varying in elaboration, segmentation, and combination of passages. Its authenticity is readily proven through reliable verification methods supported by corroborative evidence.

1. Associate Professor, Department of Quran and Hadith, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

2. Master's student, Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: ali.hajikhani@modares.ac.ir

How to cite this article: Hajikhani, A., & Shahvaroghi, H. (2025). Genealogy of the detailed testament of Imam Ali (AS) to Muhammad ibn Abi Bakr (Authentication of texts and sources). *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(49), 65-92. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31367.3214>

Keywords: Imam Ali (AS), detailed testament, Muhammad ibn Abi Bakr, genealogy, source studies, authentication.

Extended Abstract

1. Introduction

The letters of the Commander of the Faithful, Imam Ali (AS), to the rulers, scholars and people of various lands are among the most important treasures of knowledge deposited in the hadith and historical heritage of Islam. The detailed treaty of Muhammad ibn Abi Bakr, after the treaty of Malik al-Ashtar, and in some respects even before it, is the most important, most comprehensive and most detailed letter written at the behest of Imam Ali (AS), which requires an independent study in the field of content analysis. However, before realizing this topic of "Al-Arsh Tham Anqash", it is first necessary to clarify and complete the origin of the letter, its limits and limitations and its authenticity because when referring to hadith, historical and exegetical sources, it is observed that some of them have reported a relatively short and concise text under the title of a single letter, others have reported multiple and sometimes detailed texts describing multiple letters, and still others have texts of intermediate quality between the two. The quality of the report in these sources, the identification, determination and distinction of this testament from other letters of Imam Ali (AS) to Muhammad, the limits and gaps of its text, are accompanied by ambiguity and brevity in a way that they may challenge the validity of its original in terms of citation and content.

2. Theoretical Framework

In the present study, primary sources refer to the sources that did not use other sources that existed before them - based on historical and hadith documents - in quoting the letters of Imam Ali (a.s.) to Muhammad ibn Abi Bakr and the detailed testament, but rather the report of other sources was influenced and derived from them. The meaning of the validation of the hadith is the process by which the validity of a hadith is based on the accuracy of the citation and content; in this article validity of the hadith will be based on two conventional methods: the authenticity of the transmission and the authenticity of the chain of transmission.

3. Research Method

The present study attempts to conduct an independent study on the genealogy of the detailed testament of Muhammad ibn Abi Bakr using a

library method in data collection and descriptive-analytical-comparative in their processing, with the aim of refining the subject of content and content analysis of this valuable letter, based on the following questions: How many letters have been reported to have been sent from Imam Ali (AS) to Muhammad ibn Abi Bakr and what are the sources reporting them? How is the detailed testament of Muhammad ibn Abi Bakr reflected in hadith and historical sources? How is the validation of the detailed testament?

4. Conclusion

The total number of letters sent from Imam Ali (a.s.) to Muhammad ibn Abi Bakr is seven, which have been reported in 15 reliable, authentic, and early sources. Titles of the letters include the following: First brief treaty, promise to send a detailed treaty to Muhammad ibn Abi Bakr, second brief treaty, letter of response to jurisprudential issues, Muhammad ibn Abi Bakr's detailed treaty, letter of consolation and encouragement to resist the enemy and advice to persevere in the face of Muawiyah's hostility and attack, and promise to send aid. Names of the reporter's advanced sources include: Author of Abd al-Razzaq, Author of Ibn-Abi-Shibah, Al-Gharat, Ansab-ul-Ashraf, Tarikh al-Tabari, Al-Lagha and Salawa al-Arifin, Nazha al-Absar and the virtues of al-Aqtar, Tohf al-Aqool, Amali Mufid, Amali Tusi, Tahhib al-Ahkam, Al-Istbasar Fima Akhtlaf Man al-Akhbar, Nahj ul-Balaghah, Commentary on Nahj ul-Balaghah by Ibn Abi al-Hadid, Al-Kamal fi al-Tarikh. Sources reporting the detailed testament of Muhammad Ibn Abi Bakr include: Al-Gharat, Al-Laghat and Salwa al-Arifin, Nazha al-Absar and the virtues of al-Akhtar, Tuhfat ul-Oqool, Amali Mofid, Amali Tusi, Nahj ul-Balaghah, description of Nahj ul-Balaghah Ibn Abi al-Hadid.

The Book of Al-Qaraat is distinguished from other earlier sources in various ways: being inclusive of all the letters, mentioning the references and their brevity, less interference in quoting the number of letters and their phrases, the specialization of the book's subject and the knowledge of its author on the subject of the book and letters. For this reason, in addition to other previous sources, the aforementioned book has been the basis for most of the descriptions, analyses, and comparisons made. Al-Hadhar and Salwat al-A'rifin, Nuzhat al-Absar and Mahasin al-Athar, Amali of Sheikh Mufid and Tusi, Tuhf al-Uqol and Explanation of Nahj ul-Balagha by Ibn Abi al-Hadid in the detailed report of the treaty, are ranked after the al-Gharat in order of detail, fragmentation and additions. The book Nahj ul-Balaghah, due to the fragmentation and deletion of many paragraphs and the compilation with a very short section of the second brief treatise, has presented the most specific and different account of the detailed treatise. In

the field of validating the content and attribution of the detailed testament of Imam Ali (AS) to Muhammad ibn Abi Bakr, although the authenticity of this testament cannot be proven by the method of authentic chain of transmission due to the existence of some disputes based on the most stringent principles - which is the failure to establish the authenticity and justice of all the narrators in the chain of transmissions - and also, according to some other principles available in this method, the authenticity of the documents in question can be proven, but the method of authentic chain of transmission can easily prove the claim of the authenticity of Muhammad's detailed testament and its attribution to the Commander of the Faithful, Imam Ali (AS). The evidence that creates and increases credibility in this regard includes: maximum agreement in content with the firmaments and appearances of the Holy Quran and the abundance of exemplary Quranic references in it, relatively high agreement in content with the hadiths cited from the Prophet (PBUH), the existence of abundant evidence indicating the authenticity of the content and its reference in authentic hadiths transmitted from the Infallible Imams (PBUH) - through methods other than those mentioned in the second part -, the detailed report of the testament by the great scholars of exegesis, hadith, and history in famous and reliable books, and the existence of abundant rational and logical evidence and support for the authenticity of the teachings conveyed in it.

References [in Persian]

- Ja'fari, Muhammad Mahdi (1380 SH). *Portāvī az Nahj al-Balāgha*. 3rd ed. Tehran: Vezārat-i Farhang va Irshād-i Islāmī – Sazman-e Chap va Enteshārāt.
- Hājī Khānī, 'Alī (1397 SH). *Istirnād Nahj al-Balāghah va Naqd Shubahāt Purumun U*. Tehran: Samt.
- Setāyesh, Ahmad Ridā (1395 SH). *Barresī Zendegi-ye Siyāsī Ejtemā'ī Muḥammad ibn Abī Bakr va Naqsh-e U dar Estahkam-e Tashayyo*. Supervisor: Sayyid Jawād Khātemī. Hakim Sabzevāri University. (Master's Thesis).
- Subḥānī Yāmcī, Muhammad (1402 SH). *Naqs-e Onsur-e Zamān va Makān dar Sodūr va Mohtavā-ye Name-ye Imām 'Alī ('a) be Muhammad ibn Abī*
- Shāhwārūqī Farāhānī, Husayn (1404 SH). *Tabar-shenāsi va Tahlīl-e Farā-ye Sodūr va Mohtavā-ye Name-hā-ye Amīr al-Mu'minīn 'Alayhi al-Salām be Muḥammad ibn Abī Bakr*. Supervisor: 'Alī Hājī Khānī. Tarbiat Modares University. (Master's Thesis).
- Mākarm Shīrāzī, Nāsir (1375 SH). *Payām Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alayhi al-Salām*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmī.

References [In Arabic]

- *The Noble Qur'an*.
- Ibn Abī al-Ḥadīd, 'Abd al-Ḥamīd ibn Hibat Allāh (1404 AH). *Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-'Uzmā al-Mar'ashī al-Najāfī.

- Ibn Abī Shayba, ‘Abd Allāh ibn Muḥammad (1409 AH). *Musannaḥ Ibn Abī Shayba*. Beirut: Dār al-Tāj.
- Ibn al-Āthīr, ‘Alī ibn Muḥammad (1385 AH). *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir. (Note: "Bi chā" indicates unspecified edition).
- Ibn Shu‘ba al-Ḥarrānī, Ḥasan ibn ‘Alī (1404 AH). *Ṭuḥaf al-‘Uqūl*. 2nd ed. Qom: Jāmi‘ah Mudarresīn.
- Ibn Maytham, Maytham ibn ‘Alī (1404 AH). *Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Tehran: Dawrat Nashr al-Kutub.
- Ibn al-Nadīm, Muḥammad ibn Ishāq (1346 SH). *Al-Fihrist*. 2nd ed. Tehran: Bank-i Bazargān-i Irān (Chapkhāna).
- Aḥmadī Miānījī, ‘Alī (1426 AH). *Mukātibat al-A’immah ‘Alayhim al-Salām*. Qom: Dār al-Ḥadīth.
- Astrābādī, Muḥammad ibn ‘Alī (1422 AH). *Manhaj al-Maqāl fī Tahqīq Aḥwāl al-Rijāl*. Qom: Mūssasat Āl al-Bayt ‘Alayhim al-Salām li-Iḥyā’ al-Turāth.
- Baḥrānī, Sīd Ḥāshim ibn Sulaymān (1374 SH). *Al-Barhān fī Tafṣīr al-Qur’ān*. Qom: Mūssasah Ba’tah.
- Al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā (1417 AH). *Ansāb al-Ashraf*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Al-Ṣaqqāf, Ibrāhīm ibn Muḥammad ibn Sa‘īd ibn Hilāl (1410 AH). *Al-Ghārāt (Old Edition)*. Ed./Rev.: Ḥusaynī, ‘Abd al-Zahrā’. Qom: Dār al-Kutub al-Islāmī.
- ----- (1395 AH). *Al-Ghārāt (New Edition)*. Ed./Rev.: Muḥaddith Armavī. Tehran: Anjuman-i A’tḥār-i Millī.
- ----- (1374 SH). *Al-Ghārāt (Translated by Āyati)*. Trans.: Āyati, ‘Abd al-Ḥamīd. Tehran: Irshād.
- Al-Jurjānī (Muwaffaq Allāh), Ḥusayn ibn Ismā‘īl (1380 AH). *Al-I’tibār wa Sulwat al-‘Arifn*. Ed.: Wajīh, ‘Abd al-Salām ibn ‘Abbās. ‘Oman: Mūssasat Imām Zayd ibn ‘Alī al-Thaqāfīyah.
- Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (1409 AH). *Wasā’il al-Shī‘ah*. Qom: Mūssasat Āl al-Bayt ‘Alayhim al-Salām.
- Al-Jabūrī, Muḥammad Majīd (2022 CE). *Taqyīm Arā’ al-Mutarikhīn Ḥawla Mawāqif Muḥammad ibn Abī Bakr fī Ṣadr al-Islām*. Supervisor: Sayyid Akbar Mūsawī Tāniānī. Dīn va Mazāhib University. (Master’s Thesis).
- Dambālī Khū‘ī, Ibrāhīm ibn Ḥusayn (n.d.). *Al-Durrat al-Najafīyyah*. Beirut: Bi-Nā. (Note: "Bi tā" indicates no date; "Bi chā" indicates no edition).
- Al-Daylamī, Ḥasan ibn Muḥammad (1412 AH). *Irshād al-Qulūb ilā al-Ṣawāb*. Qom: al-Sharīf Raḍī.
- Al-Dahabī, Muḥammad ibn Aḥmad (1409 AH). *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A’lām*. 2nd ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabī.
- Subḥānī, Ja‘far (1435 AH). *Uṣūl al-Ḥadīth wa Aḥkāmuhu fī ‘Ilm al-Darāyah*. 9th ed. Qom: Mūssasah Nashr al-Islāmī.
- The role of the element of time and place in the issuance and content of the letter of Imam Ali (AS) to Muhammad Bin Abi Bakr. *Pajoohesname-ye Nahj al-Balāghah*, Vol. 11, No. 43, 107-128.

- Sharīf Raḍī, Muḥammad ibn al-Ḥusayn (1414 AH). *Nahj al-Balāgha* (trans. *al-Ṣubḥī Ṣāliḥ*). Qom: Hajarat.
- Shūshtarī, Muḥammad Taqī (1418 AH). *Bahj al-Ṣibāgha*. Tehran: Dār Āmir Kabīr lil-Nashr.
- ----- (1415 AH). *Qamus al-Rijal*. 2nd ed. Qom: Jamā'at al-Mudarrisīn fi al-Ḥawzah al-'Ilmiyyah bi Qom, Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Safwat, Ahmad Zaki (1354 AH). *Jumhūrat Rasā'il al-'Arab fi 'Uṣūr al-'Arabiyyah*. Beirut: al-Maktabah al-'Ilmiyyah.
- Sana'ānī, 'Abd al-Razzāq b. Hammām (1403 AH). *Muṣannaf 'Abd al-Razzāq*. Beirut: al-Majlis al-'Ilmī.
- Ṭabarī Āmulī, 'Imād al-Dīn Abī Ja'far Muḥammad b. Abī al-Qāsim (1383 AH). *Bishārat al-Muṣṭafā li-Shī'at al-Murtaḍā* (old edition). 2nd ed. Najaf: Maktabat al-Ḥaydarīyah.
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr (1404 AH). *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk* (*Tārīkh al-Ṭabarī*). Qom: Maktabat Urūmiyyah.
- Ṭabarī Māmīṭarī, 'Alī b. Mahdī (1387 SH). *Nuzhat al-Aḥsār wa Maḥāsīn al-Āthār*. Edited by Muḥammad Bāqir Maḥmūdī. Tehran: al-Majma' al-'Ālamī li-l-Taqrīb bayna al-Madhāhib al-Islāmiyyah.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan (1414 AH). *Al-Amālī* (by al-Ṭūsī). Qom: Dār al-Thaqāfah.
- ----- (1407 AH). *Tahdhīb al-Aḥkām* (edited by Khurrāsān). 4th ed. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- ----- (1390 AH). *Al-Istibṣār fīmā ikhtalafa min al-akhbār*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- 'Irāqī, Ḍiyā' al-Dīn (1417 AH). *Nihāyat al-Afrāk*. 3rd ed. Qom: Daftar Nashr Islāmī.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb (1407 AH). *Al-Kāfī* (al-Islāmiyyah ed.). 4th ed. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Māmqānī, 'Abdullāh (n.d.). *Tanqīḥ al-Maqāl fi 'Ilm al-Rijāl*. Najaf al-Ashraf: Maṭba'at al-Murtaḍawiyyah.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir b. Muḥammad Taqī (1403 AH). *Biḥār al-Anwār* (Beirut ed.). 2nd ed. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Māmodī, Muḥammad-Bāqir (1418 AH). *Nahj al-Sa'ādah fi Mustadrak Nahj al-Balāgha*. Tehran: Vezārat-i Farhang va Irshād-i Islāmī, Sazman-e Chap va Enteshārāt.
- Mughniyah, Muḥammad-Jawād (1979 CE). *Fī Zill Nahj al-Balāgha*. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn.
- Al-Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad (1413 AH[a]). *Al-Amālī*. Qom: Kungarraḥ Shaykh Mufīd.
- ----- (1413 AH[b]). *Al-Khaṣā'is*. Qom: al-Mu'tamar al-'Ālamī li-Aḥfīyat al-Shaykh al-Mufīd.
- Mūsawī, Sayyid Ṣādiq (1426 AH). *Tamām Nahj al-Balāgha*. Beirut: Mūssasat al-'Ālamī lil-Maṭbū'āt.
- Namāzī Shāhrūdī, 'Alī (1414 AH). *Mustadrak 'Ilm al-Rijāl al-Ḥadīth*. Tehran: Firzand-i Mu'allif.

- Al-Warrām ibn Abī Farrās, Mas‘ūd ibn ‘Īsā (1410 AH). *Majmū‘ah al-Warrām*. Qom: Maktabat al-Faqīh.
- Hāshimī Khū‘ī, Mīrzā Ḥabīb Allāh (1400 AH). *Manāhij al-Barā‘ah fī Sharḥ Nahj al-Balāgha (Khū‘ī)*. 4th ed. Tehran: Maktabat al-Islāmiyyah.

(مقاله پژوهشی)

تبارشناسی عهدنامه مفصل امام علی(ع) به محمد بن ابی‌بکر (اعتبارسنجی متون و مصادر)

علی حاجی‌خانی^۱، حسین شاهواروقی فراهانی^{۲*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۰۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۱۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶

(از ص ۷۲ تا ۹۲)

چکیده

نامه‌های امیرالمؤمنین امام علی(ع) به حاکمان، دانشمندان و مردمان سرزمین‌های مختلف از مهم‌ترین گنجینه‌های معرفتی به‌ودیعت نهاده‌شده در تراث حدیثی و تاریخی اسلام هستند. عهدنامه مفصل محمد بن ابی‌بکر پس از عهدنامه مالک‌اشتر بلکه از برخی جهات، قبل از آن، مهم‌ترین و مفصل‌ترین نامه نگاشته‌شده به امر امام علی(ع) است. تمایز این عهدنامه از سایر نامه‌های امام علی(ع) به محمد، حدود و ثغور متن آن در منابع، با ابهام و اجمال همراه بوده به نحوی که ممکن است اعتبار آن را از جهت استناد و محتوا با چالش مواجه سازد. بنابراین ضرورت اقتضا نمود تا پژوهش مستقلی پیرامون تبارشناسی عهدنامه مفصل محمد بن ابی‌بکر با روش کتابخانه‌ای در گردآوری داده‌ها و توصیفی - تحلیلی - تطبیقی در پردازش آن‌ها و با هدف تنقیح موضوع تحلیل محتوایی این نامه ارزشمند، بر محور سؤالات پیش‌رو صورت گیرد: تعداد نامه‌های امام علی(ع) به محمد بن ابی‌بکر و منابع حدیثی، تاریخی و چیست؟ اعتبارسنجی عهدنامه مفصل کیفیت بازتاب عهدنامه مفصل محمد بن ابی‌بکر در منابع حدیثی، تاریخی و چیست؟ اعتبارسنجی عهدنامه مفصل چگونه است؟ تعداد این نامه‌ها ۷ و در ۱۵ منبع متقدم گزارش شده‌اند که در میان آن‌ها عهدنامه مفصل وجود دارد که با کیفیات نسبتاً متفاوت از جهات تفصیل و اختصار، میزان تقطیع، ترکیب برخی عبارات نامه‌ها با یکدیگر، ذکر اسناد و... در ۸ منبع متقدم تاریخی و حدیثی نقل شده‌است. حجیت استناد و محتوای این عهدنامه با روش وثوق صدوری به کمک قرائن اطمینان‌زا و اطمینان‌افزا همچون موافقت با قرآن کریم، سنت نبوی(ص)، روایات ائمه(ع) کثرت اعتماد اجلاء به نقل آن و... به راحتی قابل اثبات است.

کلید واژه‌ها: امام علی(ع)، عهدنامه مفصل، محمد بن ابی‌بکر، تبارشناسی، منبع‌شناسی، اعتبارسنجی.

۱. دانشیار، گروه قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۱. مقدمه

نامه‌های امام علی(ع) خطاب به پادشاهان(دیلمی، ۱۴۱۲ق: ۳۶۵/۲)، دانشمندان(رضی: نامه/۷۶)، مردمان سرزمین‌های مختلف(مفید، ۱۴۱۳ق ب: ۷۹) و ... از مهم‌ترین و ارزشمندترین گنجینه‌های معرفتی به-ودیعت‌نهاده شده در تراث حدیثی و تاریخی اسلام هستند. عهدنامه مفصل محمدبن ابی‌بکر از مهم‌ترین، جامع‌ترین و مفصل‌ترین آن‌ها محسوب می‌گردد که در شرایط اجتماعی بسیار حساس برای حاکم یکی از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین ممالک تحت امر امام علی(ع)، مصر، نگاشته شده است. این عهدنامه مشتمل بر مسائل گوناگون و ضروری برای سعادت جامعه اسلامی در معاد و معاش از تقوا، جایگاه اهل بیت معصوم پیامبر(ص) و معاد و نفاق گرفته تا مواظب اخلاقی و ارائه روش‌های مطلوب برای اداره جامعه اسلامی است(ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۴۴؛ فراهانی، ۱۴۰۴: ۱۲۲-۱۶۵).

۱-۱. بیان مسئله

مسئله‌ای که بر سر راه تحلیل محتوایی این عهدنامه و بهره‌مندی از معارف غنی نهفته در آن وجود دارد این است که تمایز این عهدنامه از سایر رسائل ارسالی از ناحیه امام علی(ع) به محمدبن ابی‌بکر در منابع تاریخی و حدیثی و حدود و ثغور متن آن در گزارش‌های صورت گرفته از آن در کتب مختلف با ابهام و اجمال نسبتاً زیادی مواجه است. برخی منابع، متنی بسیار مفصل(ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۶)، و برخی دیگر متنی بسیار مختصر و کوتاه(طبری، ۱۴۰۴ق: ۳/۵۵۶؛ رضی: نامه/۲۷) و برخی دیگر متنی ما بین این دو را (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۶) تحت عنوان عهدنامه محمدبن ابی‌بکر و مشابه آن ذکر نموده‌اند. گاهی مشاهده می‌شود در یک کتاب چندین نامه و عهدنامه حکومتی از امام علی علیه السلام به محمد گزارش شده است(طبری، ۱۴۰۴ق: ۳/۵۵۶، ۷۲/۴، ۷۳؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۲/۳۹۳، ۴۰۰/۲؛ ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۷۲، ۱۸۲؛ رضی: نامه/۲۷ و ۳۴). بنابراین ضرورت اقتضا نمود پژوهش اختصاصی و نسبتاً مفصل نسبت به بحث تبارشناسی عهدنامه مفصل محمدبن ابی‌بکر با روش کتابخانه‌ای در گردآوری داده‌ها و توصیفی-تحلیلی-تطبیقی در پردازش آن‌ها در راستای پاسخ به پرسش‌های زیر صورت گیرد:

۱. نامه‌های امام علی(ع) به محمدبن ابی‌بکر و منابع گزارش‌کننده آن‌ها کدامند؟
۲. کیفیت بازتاب عهدنامه مفصل محمدبن ابی‌بکر در منابع حدیثی و تاریخی چگونه است؟
۳. نتیجه اعتبارسنجی عهدنامه مفصل محمدبن ابی‌بکر چیست؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

تحقیق مستقلی نسبت به موضوع پژوهش حاضر بر اساس جست‌وجوهای صورت گرفته در پایگاه‌های معرفی‌کننده فعالیت‌های علمی و پژوهشی، یافت نشد. اما تعدادی از کارهای علمی-پژوهشی که ارتباط مستقیم با مسئله محل بحث ما نداشته وجود دارد که برخی جزئیات پژوهش حاضر به صورت نسبتاً مختصر در آن‌ها گزارش شده است:

۱. ستایش، احمدرضا «بررسی زندگی سیاسی اجتماعی محمد بن ابی بکر و نقش او در استحکام تشیع»، استاد راهنما: سید جواد خاتمی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه حکیم سبزواری، ۱۳۹۵ ش. محقق در این پایان‌نامه به تفصیل جنبه‌های گوناگون زندگی شخصی و حقوقی محمد بن ابی بکر را مورد توصیف و تحلیل قرار داده است. از جمله این جنبه‌ها مکاتبات صورت گرفته میان امام علی (ع) و محمد است. در این تحقیق نسبت به نسخه‌های متعدد و گوناگون نامه‌های تبادل یافته میان امام علی (ع) و محمد بن ابی بکر از جهت مصدر و متن شناسی تحلیل و جمع‌بندی صورت نگرفته و در برخی مواضع میان آن‌ها درهم آمیختگی و ابهام به وجود آمده است. در برخی موارد به نقل از منابع بسیار متأخر اکتفا نموده که این امر بر اختلاط و ابهام در تعداد و نسخ گوناگون نامه‌ها افزوده است.
 ۲. داوود الجبوری، محمدمجید «تقییم آراء المؤرخین حول مواقف محمد بن ابی بکر فی صدر الاسلام»، استاد راهنما: سید اکبر موسوی تنیانی، دانشگاه ادیان و مذاهب، ۲۰۲۲ م. در این پایان‌نامه سعی شده با روش تاریخی-تحلیلی و مبتنی بر منابع اولیه تاریخی دیدگاه‌های مقبول متخذ از منابع معتبر شیعی نسبت به شخصیت محمد بن ابی بکر و مواضع اتخاذی او در قبال فرامین امام علی (ع) اثبات گردد. همچنین به برخی مکاتبات صورت گرفته میان امام (ع) و محمد با استناد به منابع نسبتاً تاریخی بدون تحلیل مصدري و متنی و البته همراه با تحلیل محتوایی مختصر اشاره شده است.
 ۳. شاهواروقی فراهانی، حسین «تبارشناسی و تحلیل فضای صدور و محتوای نامه‌های امیرالمؤمنین امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر»، استاد راهنما: علی حاجی‌خانی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۴۰۴ ش. تمام نامه‌های ارسالی از ناحیه امام علی (ع) خطاب به محمد بن ابی بکر خصوصاً عهدنامه مفصل، به صورت کامل در این پایان‌نامه مورد تحلیل تبارشناسانه، فضای صدور و محتوایی قرار گرفته است.
 ۴. سبحانی یامچی، محمد «نقش عنصر زمان و مکان در صدور و محتوای نامه امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر»، پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۱۱، شماره ۴۳، پاییز ۱۴۰۲ ش. نویسنده سعی کرده ابتدا از فضای صدور عهدنامه محمد بن ابی بکر و محتوای آن تحلیلی ارائه دهد سپس تأثیر کیفیت فضای صدور بر کیفیت محتوای آن را تبیین کند که البته از نوآوری نسبتاً خوبی برخوردار است.
- در خصوص تفاوت پژوهش حاضر با پیشینه‌های مورد اشاره بایستی تصریح شود که پایان‌نامه‌های مذکور پاسخگوی سؤالات و مسأله پژوهش حاضر نبودند. با این حال، به دلیل اشاره به برخی از نامه‌های امام علی (ع) که به محمد بن ابی بکر خطاب شده‌اند، و اینکه این نامه‌ها ممکن است در راستای مسأله اصلی پژوهش مطرح شده باشند، تعدادی از آن‌ها به عنوان پیشینه تحقیقاتی ذکر شدند تا در یافتن منابع مرتبط کمک کنند. اما نسبت به مقاله یادشده جای اصلاح و تکامل قابل توجه‌ای وجود دارد علاوه بر این، با توجه به تعدد نامه‌های ارسالی از امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر و اشتباه و اختلاط برخی با برخی دیگر از آن‌ها در اکثر منابع، بحث تبارشناسانه و اعتبارسنجی مفصل به عنوان مقدمه برای ورود به پژوهش‌های محتوایی جدید، امری اجتناب‌ناپذیر بوده که مقاله حاضر می‌تواند در راستای تحقق آن، ایفای نقش نماید.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در اهمیت عهدنامه محمدبن ابی بکر به عنوان برجسته‌ترین و جامع‌ترین نامه‌های امام علی(ع)، همین بس که وقتی امیرالمؤمنین امام علی(ع) آن را برای محمد نگاشت او پیوسته در آن نظر می‌کرد، از آن علم می‌آموخت و بر اساس آن، احکام را صادر می‌نمود و هنگامی هم که خبر به سرقت رفتن عهدنامه توسط معاویه به امام علی(ع) رسید این امر بسیار بر ایشان سنگین آمد(ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۵۹/۱). این عهدنامه در تبیین معارف مربوط به معاد حاوی دقائق و ظرایفی است که در سایر سخنان حضرت در جایگاه‌های دیگر حتی در عهدنامه مالک‌اشتر و نامه امام حسن مجتبی(ع) باوجود جامعیت مثال‌زدنی آن‌ها، یافت نمی‌شود(هاشمی‌خویی، ۱۴۰۰ق: ۸۳/۱۹).

غناي کم‌نظير معرفتي و وجوب تاسی علمی و عملی از امیر المؤمنین(ع) در مقیاس حیات فردی و اجتماعی اقتضا می‌کند قبل از ورود به بحث تحلیل محتوایی و بهره‌مندی از معارف نهاده شده در عهدنامه مذکور، جهت رفع ابهام و اجمال در تمایز این عهدنامه از سایر نامه‌ها و عهدنامه‌های محمد و حصول تعیین حدود و ثغور متن آن، از «باب ثبت العرش ثم انقش» تحلیل تبارشناسانه نسبت به کیفیت بازتاب این عهدنامه در منابع متقدم و چگونگی گزارش‌های صورت گرفته از آن صورت گیرد به نحوی که منتهی به حصول نتیجه در باب اعتبارسنجی انتساب و محتوای عهدنامه مزبور گردد.

۲. بحث

۲-۱. بازتاب نامه‌های امام علی(ع) به محمدبن ابی بکر در منابع حدیثی و تاریخی

امیرالمؤمنین امام علی(ع) در طول مدت حدود دو سال امارت جناب محمدبن ابی بکر بر سرزمین مصر مکاتبات متعددی با او داشته است. از جمله آن‌ها "عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر" بوده که البته در گزارش‌های صورت گرفته در منابع حدیثی، تاریخی و تفسیری، به صورت یک عنوان مشخص و متمایز در میان این مکاتبات وجود ندارد تا به راحتی بتوان بر اساس آن، متن و منابع گزارش‌کننده از این عهدنامه را مورد معرفی، توصیف و تحلیل تطبیقی قرار داد. افزون بر این، با جست‌وجوهای اجمالی صورت گرفته در این مکاتبات، یک نحوه اختلاط و درآمیختگی متنی نیز در میان آن‌ها مشاهده می‌شود که خود، مسأله تشخیص و تمایز عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر را با پیچیدگی بیشتری مواجه می‌نماید. بنابراین ابتدا بر دو موضوع استقراء تعداد نامه‌های مکاتباتی متمایز شده از یکدیگر و منابع گزارش‌کننده از آن‌ها تمرکز نموده سپس عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر و منابع گزارش‌کننده از آن، به صورت مشخص و ممتاز، معرفی و کیفیت گزارش آن‌ها از آن، مورد توصیف و تحلیل تطبیقی قرار گرفته و در نهایت با طرح مسأله اعتبارسنجی عهدنامه یادشده سعی بر ارائه پاسخ مستند به سؤال سوم پژوهش حاضر خواهد شد.

منابع قابل دسترس گزارش‌کننده از نامه‌های امام علی(ع) به محمدبن ابی بکر شامل کتاب‌های نگارش یافته در حوزه حدیث و تاریخ از قرن سوم تا عصر حاضر، هستند. برخی از این منابع به جهت آنکه

به‌نوعی در گزارش این نامه‌ها، از سایر منابع موجود نقل نداشته‌اند منابع اولیه و دست‌اول و منابع گزارش-کننده نامه‌های امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر از منابع اولیه، منابع ثانویه، متأخر و دست‌دوم نام‌گذاری خواهند شد. با این وجود، ممکن است برخی کتاب‌ها به جهت وجود نکته خاصی - مانند شرح ابن ابی‌الحدید معتزلی بر نهج‌البلاغه باتوجه به شواهد دلالت‌کننده بر دسترسی او به برخی نسخ نسبتاً ممتاز از العارت و همچنین اهمیت ویژه خود این کتاب - در شمار منابع متقدم و اولیه قرار گیرند.

۲-۲. منابع اولیه گزارش‌کننده از نامه‌های امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر

متقدم‌ترین منبع گزارش‌کننده از نامه‌های امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر، مصنف عبدالرزاق نگاشته شده عبدالرزاق بن همام صنعانی است. او در این کتاب در سه موضع (صنعانی، ۱۴۰۳ق: ۶۲/۶، ۳۹۴/۸، ۳۲۱/۱۰) چندین مکاتبه صورت‌گرفته میان امام علی (ع) و محمد، حول برخی مسائل فقهی در باب ارتداد، زنا با زن نصرانی و ارث مکاتبه را گزارش نموده است. اگرچه ظاهر گزارش‌های او دلالت بر تعدد وقایع و مکاتبات دارد؛ اما با تأمل در آن‌ها خصوصاً اتحاد‌آسانید روشن می‌شود حکم هر سه مسأله در قالب مکاتبه واحد بوده که به جهت ملاحظه برقراری تناسب با ابواب کتب فقهی و حدیثی، در متن، تقطیع صورت گرفته است.

دومین منبع متقدم، مصنف ابن ابی‌شیبیه است که تقریباً با همان سبک و سیاق مصنف صنعانی عمل کرده (ابن ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹ق: ۴۲۸/۴، ۴۰۳/۴) جز آنکه در برخی طبقات سند، متفاوت از آن است. ابراهیم ثقفی صاحب کتاب العنارات به‌صورت نسبتاً مفصل، مکاتباتی چند میان امام علی (ع) و محمد بن ابی بکر را گزارش کرده است (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۱/۱). او در این کتاب که گزارش‌های تاریخی و حدیثی خود را اختصاصاً در موضوع غارت‌های صورت‌گرفته توسط معاویه پس از جنگ نهروان (ثقفی، ۱۳۷۴ش: ۱۰) به قلمرو حکومتی امام علی (ع)، متمرکز نموده به‌حسب ظاهر، حدود ۷ نامه (همان: ۱۴۱/۱، ۱۴۳/۱، ۱۴۴/۱، ۱۴۶/۱، ۱۷۱/۱، ۱۸۲/۱) ارسالی از امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر را گزارش می‌کند. احمد بن یحیی بلاذری در کتاب انساب الاشراف، دو متن (بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۳۹۳/۲، ۴۰۰/۲) را تحت عنوان نامه امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر و محمد بن جریر طبری در کتاب تاریخ الامم و الملوک معروف به تاریخ طبری سه مورد (طبری، ۱۴۰۴ق: ۵۶۶/۳، ۷۲/۴، ۷۳/۴) از نامه‌های امام علی (ع) به محمد را با اختلاف در سند و شباهت بسیا زیاد نسبت به متن دو نامه، گزارش نموده‌اند.

ششمین و هفتمین منبع متقدم، کتاب الاعتبار و سلوة العارفين و کتاب نزهة الابصار و محاسن الآثار هستند که اولی دو مورد (جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۸۵) و دومی سه مورد (طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۶۲، ۲۶۴، ۵۸۵) از مکاتبات صورت‌گرفته میان امیرالمؤمنین علی (ع) و محمد بن ابی بکر را گزارش نموده است. ابن شعبه حرانی نیز در کتاب تحف‌العقول به‌عنوان هشتمین منبع دست‌اول، از جمله محدثانی است که به‌صورت مفصل به گزارش تعدادی (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۶، ۱۷۷) از نامه‌های محل بحث پرداخته است.

شیخ مفید در روایت سوم از مجلس سی و یکم (مفید، ۱۴۱۳ق الف: ۲۶۰) و شیخ طوسی در روایت سی و یکم از مجلس اول (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۵) از کتاب *امالی* خودشان، طبق اسنادشان می‌گویند: هنگامی که امام علی (ع)، محمد را برای ولایت مصر منصوب نمود نامه‌ای برای او نگاشته و او را مأمور به قرائت آن برای مردم مصر و عمل به مضمون آن کرد؛ سپس نامه‌ای مفصل را گزارش می‌کند.

شیخ طوسی همچنین در دو کتاب *تهذیب الأحکام* و *الاستبصار فیما اختلف من الأخبار* خود به فراخور مباحث فقهی مرتبط با زنانی با زن نصرانی و یهودی، مکاتبه‌ای بسیار مختصر، میان محمد و امام علی (ع)، مشابه گزارش مصنف *عبدالرزاق* و مصنف *ابن ابی‌ثیبه* البته با اسناد اختصاصی خود، از امام صادق (ع) گزارش نموده است (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۵/۱۰؛ ۱۳۹۰ق: ۲۰۷/۴).

شریف رضی در کتاب *نهج البلاغه* به‌عنوان سیزدهمین و یکی از خاص‌ترین^۱ منابع متقدم، در ارتباط با نامه‌های محل بحث، در یک موضع، متن نسبتاً مختصری را تحت عنوان «و من عهد له ع‌الی محمد بن ابي بكر رضی‌الله‌عنه حین قلده مصر» (رضی: نامه/۲۷) و متن دیگری را در موضع دیگر با عنوان «و من کتاب له ع‌الی محمد بن ابي بكر لما بلغه توجده من عزله بالأشتر عن مصر، ثم توفي الأشتر في توجهه إلی هناك قبل وصوله إلیها» (همان: نامه ۳۴) گزارش می‌کند.

در شرح ابن ابی‌الحدید معتزلی بر *نهج البلاغه* شریف رضی تعدادی نامه از امام علی (ع) به محمد بن ابی‌بکر برگرفته از دو کتاب *نهج البلاغه* و *الغارات* گزارش شده‌اند (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۶۵/۶-۶۷-۷۸، ۱۶۳/۱۵، ۱۴۲/۱۶). آنچه از نهج البلاغه نقل شده، حکم محتوای منقول از همان کتاب را داشته جز آنکه به شرح برخی عبارات آن پرداخته می‌شود؛ اما مطالبی که از *الغارات* در این شرح گزارش شده، به جهت اختلاف سندی و متنی با گزارش *الغارات*، محقق را بر آن داشت تا کتاب *شرح ابن ابی‌الحدید* را به‌عنوان منبع مستقل متقدم و دست‌اول برای نامه‌های موضوع پژوهش، ذکر نماید.

آخرین کتاب در بخش پیش‌رو، به‌عنوان پانزدهمین منبع متقدم گزارش‌کننده نامه‌های امام علی (ع) به محمد، *الکامل فی التاریخ* ابن اثیر است که تنها در یک جا از کتاب خود، مکاتبه بسیار مختصر میان امیر سخن علی (ع) و محمد، حول مسأله جایگزینی مالک‌اشتر با او برای امارت سرزمین مصر را گزارش می‌کند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق: ۷۰۶/۲).

تأمل در کیفیت گزارش‌های صورت‌گرفته از نامه‌ها، نشان می‌دهد که اولاً: اگرچه شمار این نامه‌ها مبهم به نظر می‌رسد اما اصل تعدد و صدور آن‌ها در فواصل زمانی مختلف، مسلم هستند؛ ثانیاً: برخی منابع مانند *الغارات*، هم از جهت استقصاء تعداد نامه‌ها و هم از جهت پوشش حجم متنی هر یک از آن‌ها، بسیار مفصل‌تر از سایر منابع، برخی دیگر از آن‌ها مانند *الکامل فی التاریخ*، از هر دو جهت یادشده، بسیار مختصرتر و برخی دیگر مانند *تحف العقول*، ما بین این دو، به گزارش آن‌ها پرداخته‌اند؛ ثالثاً: تعدد برخی

۱. وجه خاص‌ترین بودن نهج البلاغه در میان سایر منابع متقدم گزارش‌کننده از نامه‌های امام علی (ع) به محمد بن ابی‌بکر، ویژگی انحصاری خود کتاب است که تخصصاً متمرکز بر کلمات نورانی امام علی (ع) شده‌است و کیفیت گزارش شریف رضی از این نامه‌ها می‌باشد که توصیف آن جلوتر بیان خواهد شد.

نامه‌ها در برخی منابع، صوری است به‌نحوی که در اصل یک نامه واحده بوده اما در اثر برخی ملاحظات، نامه واحده دستخوش تقطیع قرار گرفته و به‌صورت نامه‌های متعدد گزارش شده‌است مانند آنچه در کتاب مصنف عبدالرزاق اتفاق افتاده است؛ رابعاً: در برخی منابع مانند نهج‌البلاغه، علاوه بر اعمال اختصار و تقطیع در گزارش، به‌نوعی، تألیف قطعاتی چند از نامه‌های متعدد و ارائه در قالب یک نامه واحده صورت گرفته است.

تدقیق در نامه‌های گزارش شده در این منابع، موجب حدس قوی به ۷ بودن شمار آن‌ها است. با توجه به محتوای هر یک از این نامه‌ها می‌توان آن‌ها را بر اساس ترتیب زمان صدور، مرتب و معنون به عناوین: "عهدنامه مختصر اول" (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۱/۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۳۹۳/۲؛ طبری، ۱۴۰۴ق: ۵۵۶/۳؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۱۰ق: ۱۷۶؛ طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۶۲)، "وعدۀ ارسال عهدنامه مفصل" (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۲/۱؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۶)، "عهدنامه مختصر دوم" (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۴/۱؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۷؛ رضی: نامه ۲۷)، "پاسخنامه مسائل فقهی" (صنعانی، ۱۴۰۳ق: ۶۲/۶، ۳۹۴/۸، ۳۹۵، ۳۲۱/۱۰؛ ابن‌ابی‌شیبۀ، ۱۴۰۹ق: ۴۰۳/۴، ۴۲۸؛ ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۶/۱؛ طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۵/۱۰، ۱۳۹۰ق: ۲۰۷/۴)، "عهدنامه مفصل محمد بن ابی‌بکر" (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۶/۱؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۶؛ طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۶۸؛ جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۸۵؛ مفید، ۱۴۱۳ق الف: ۲۶۰؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۴؛ رضی: نامه ۲۷؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۶۷/۶)، "نامه دلجویی و تشویق بر مقاومت در برابر دشمن" (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۷۲/۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۴۰۰/۲؛ طبری، ۱۴۰۴ق: ۷۲/۴؛ رضی: نامه ۳۴؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۸۷/۶، ۱۴۲/۱۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق: ۷۰۶/۲) و "توصیه به پایداری در مقابل عداوت و حمله معاویه و عمرو بن عاص و وعدۀ ارسال کمک" (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۸۲/۱؛ طبری، ۱۴۰۴ق: ۷۳/۴؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۸۴/۶)، معرفی نمود.

۲-۳. منابع ثانویه گزارش‌کننده از نامه‌های امام علی (ع) به محمد بن ابی‌بکر

نامه‌های ارسالی از ناحیه امام علی (ع) به محمد علاوه بر اینکه در منابع اولیه و متقدم گزارش شده‌اند در کتاب‌های مهم و معتبر ثانویه نیز بازتاب گسترده‌ای داشته‌اند. این منابع متأخر اگرچه از حیث کثرت، بسیار بیشتر از منابع متقدم هستند لکن به جهت فقدان مطلب علمی قابل توجه در ذکر، توصیف و تحلیل کیفیت گزارش همه آن‌ها، صرفاً به‌تناسب بحث اعتبارسنجی آتی، به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌گردد:

۱. طبری املی، ۱۳۸۳ق: ۴۳.
۲. ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۰ق: ۱۷۸/۲.
۳. بحرانی، ۱۳۷۴ش: ۱۴۰/۳.
۴. حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۵۲/۲۸.
۵. مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۵۴۳/۳۳، ۶۶/۶۷، ۳۸۷/۷۴، ۹۲/۷۶.
۶. احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق: ۲۴۱/۱، ۲۴۶، ۲۴۸.

۷. صفوت، ۱۳۵۴ق: ۴۶۶/۱.

شروح و مستدرکات نهج البلاغه مانند:

۱. ابن میثم، ۱۴۰۴ق: ۴/۴۱۹.

۲. دنلی خویی، بی تا: ۳۱۰.

۳. شوشتری، ۱۳۷۶ش: ۱/۹.

۴. مغنیه، ۱۹۷۹ م: ۳/۴۵۴.

۵. مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ش: ۳۴۱/۹.

۶. هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق: ۵۸/۱۹.

۷. جعفری، ۱۳۸۰ش: ۴/۲۱۶.

۸. موسوی، ۱۴۲۶ق: ۷/۳۳۸.

۹. محمودی، ۱۴۱۸ق: ۴/۱۰۹.

۴-۲. کیفیت بازتاب عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر در منابع متقدم حدیثی و تاریخی

عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر بر اساس جست و جویهای صورت گرفته در منابع متقدم حدیثی و تاریخی قابل دسترس در هشت کتاب: الغارات، تحف العقول، نزهة الابصار و محاسن الآثار، الاعتبار و سلوة العارفين، امالی مفید، امالی طوسی، نهج البلاغه، شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید به صورت نسبتاً متفاوت از یکدیگر گزارش شده است. گزارش الغارات، اگرچه در مقایسه با نقل برخی منابع دیگر، به ندرت، فاقد برخی فرازهای کوتاه است، اما به طور کلی می توان گفت که نسبتاً کامل ترین و جامع ترین نقل از این عهدنامه محسوب می شود. به همین جهت و همچنین به جهت تخصصی بودن نسبی کتاب الغارات در رابطه با موضوع و فضای صدور این عهدنامه و سایر نامه های مکاتباتی میان امام علی (ع) و جناب محمد این کتاب عنوان مبنای جهت ارائه کیفیت گزارش سایر منابع قرار می گیرد. حال با لحاظ نکته یاد شده به ارائه نسبتاً تحلیلی گزارش هر یک منابع متقدم از عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر می پردازیم:

• الغارات

ابراهیم ثقفی عهدنامه مفصل را با سند «عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ عِبَائَةَ قَالَ» (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۴۶) ذکر نموده که به نظر می رسد با سند نامه دوم مخالفت داشته و بدین ترتیب می توان آن را به عنوان یکی از مؤیدات عدم وحدت نامه های دوم و پنجم تلقی نمود. عبارات بسیار کوتاهی که در نسخه الغارات نسبت به سایر نسخ، محذوف هستند به دو دسته تقسیم می شوند. دسته اول عبارتی هستند که اگرچه ابراهیم ثقفی آن ها را در عهدنامه مفصل گزارش نموده است اما در ضمن عبارات سایر نامه ها به عنوان جزئی از آن ها گزارش کرده است. دسته دیگر، عباراتی هستند که نه در نامه پنجم و نه در هیچ یک از نامه های ارسالی امام علی (ع) به محمد، در نسخه الغارات، از آن ها ذکری به میان نیامده است بلکه صرفاً در منابع متقدم دیگر از آن ها گزارش شده است.

عبارات دسته اول:

۱. «اعلم يا محمد إني وليتك... و اجعلهم بطانتك و إخوانك» (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۴۵؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۸؛ طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۷۵؛ جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۹۲؛ مفید، ۱۴۱۳ق الف: ۲۶۶؛ رضی: نامه ۲۷؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۹؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۶/۶؛ ۱۵/۱۶۴).

عبارت فوق در نسخ تحف‌العقول، نزهة الابصار و محاسن الآثار، الاعتبار و سلوة العارفين، الامالین و نهج‌البلاغة همراه با تقدیم و تأخیر به‌عنوان جزئی از عهدنامه مفصل، اما در *الغارات* به‌عنوان جزئی از عهدنامه مختصر دوم، در ضمن نامه سوم گزارش شده‌است.

۲. «و اعلم ان الدنيا دار بلاء و فناء... كانت لهم نية» (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۴۴؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۹؛ طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۷۹؛ جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۹۵؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۶/۶).

عبارت فوق در نسخ تحف‌العقول، نزهة الابصار و محاسن الآثار، الاعتبار و سلوة العارفين همراه با تقدیم و تأخیر به‌عنوان جزئی از نامه پنجم اما در *الغارات* به‌عنوان جزئی از عهدنامه مختصر دوم گزارش شده‌است.

عبارات دسته دوم:

۱. «و إذا أنت قضيت بين الناس... و أنا أرجو أن تكون منهم إن شاء الله» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۷؛ رضی: نامه ۲۷؛ طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۶۸؛ جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۸۵).

عبارت بالا در نسخه *الغارات* حذف بوده و تنها در نسخه‌های *تحف‌العقول*، *نزهة الابصار* و *محاسن الآثار*، *الاعتبار* و *سلوة العارفين* و *نهج‌البلاغة* - البته در خصوص نهج‌البلاغة صرفاً بخشی از آن - موجود است.

۲. عبارت «قال الله عزوجل: ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ (شوری/۲۳) وقال [تعالی]: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (آل عمران/۳۱) - که قبل از عبارت «وَ اخذوا عباد الله الموت و نزلوه» قرار گرفته است - و عبارت «وَ أُمِرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ إِنَّهُ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَ اصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ﴾ (لقمان/۱۷) - که بعد از عبارت «اجعل نفسك أسوة لقریب المسلمین و بعیدهم» قرار گرفته است.

عبارات فوق نیز در هیچ یک از نامه‌های ارسالی از ناحیه امام علی (ع) به محمد در کتاب *الغارات* گزارش نشده‌اند بلکه تنها در دو کتاب *نزهة الابصار* و *محاسن الآثار* و *الاعتبار* و *سلوة العارفين* در ضمن عهدنامه مفصل ذکر گردیده‌اند.

• تحف‌العقول

ابن شعبه حرانی عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر را با حذف اسناد و مختصرتر از ابراهیم ثقفی - حدود دو سوم آن - در کتاب *تحف‌العقول* گزارش نموده است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۷۶). برخی آیات استشهادی در نسخه *تحف‌العقول* کوتاه و با عبارت‌الآیه بدان اشاره گردیده است. برخی از عبارات نامه سوم، عهدنامه مختصر دوم، در در عهدنامه مفصل محمد با نسخه *تحف‌العقول* گنجانیده شده که بیان کامل آن‌ها در گزارش تفصیلی از مشخصات گزارش ابراهیم ثقفی از نامه پنجم تبیین گردید. وجود

عباراتی که در نسخه الغارات موجود نبوده‌اند و تنها در تحلف العقول، نزهة الابصار و محاسن الآثار و الاعتبار و سلوة العارفين وجود دارند که شرح آن‌ها نیز پیش‌تر بیان شد. عباراتی که در الغارات موجود اما در تحف العقول محذوف است به شرح زیر هستند:

۱. «اعلموا عباد الله ان المؤمن يعمل لثلاث... تحاضوا عليه» (تقفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۴۷).
۲. «شاركوا اهل الدنيا في دنياهم... فإلى هذا يشناق من كان له عقل ولا حول ولا قوة إلا بالله» (همان: ۱/۱۴۸).
۳. «إنه ليس أحد من الناس تفارق روحه» (همان: ۱/۱۴۹)... «و الدنيا تطوى من خلفكم» (همان: ۱/۱۵۰).
۴. «فإنه كفى بالموت إعطاء وكان رسول الله (ص) كثيراً ما يوصي أصحابه بذكر الموت» (همان: ۱/۱۵۰).
۵. «و أخذوا القبر» (همان: ۱/۱۵۰)... «أشدهم له خوفاً» (همان: ۱/۱۵۴).
۶. «ينبغي لك أن تئمتها و أن تحفظها بالأركان و لا تخفها و أن تصلبها لوقيتها» (همان: ۱/۱۵۴).
۷. «اغسل كفيك» (همان: ۱/۱۵۴)... «فإذا سجد قال: سبحان ربّي الأعلى و بحمده ثلاث مرّات» (همان: ۱/۱۵۶).
۸. «أسأل الله الذي يرسى و لا يُرى... جعلنا الله و إياكم من المؤمنين الذين لا خوف عليهم و لا هم يخزنون» (اعراف/۳۵) (همان: ۱/۱۵۶).
۹. «عصمنا الله و إياكم بالهدى و سلك بنا و بكم المحجة الوسطى و إياكم و دعوة الكذاب ابن هند و تأملوا و اعلموا أنه لا سواة إمام الهدى و إمام الردى و وصي النبي و عدو النبي جعلنا الله و إياكم ممن يحب و يرضى» (همان: ۱/۱۵۷).

• نزهة الابصار و محاسن الآثار، الاعتبار و سلوة العارفين

طبری مامطیری و جرجانی نیز عهدنامه مفصل محمد را در کتاب‌های خود با مشخصات زیر گزارش نموده‌اند.

۱. همراه با ذکر سند: «و ذکر أبو مخنف عن سليمان بن أبي راشد الأسدي عن عبد الرحمن بن عبيد» (طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۶۴؛ جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۸۵).
۲. دارای برخی عبارات که در نسخه الغارات زیر عهدنامه مفصل محمد نیامده بلکه ضمن نامه سوم، عهدنامه مختصر دوم محمد با ترتیبی بر خلاف ترتیب عبارات موجود در این دو کتاب، آمده است که شرح آن سابقاً گذشت.
۳. دارای عباراتی که در هیچ یک از نامه‌های الغارات نیامده است که بیان کامل آن‌ها ضمن توضیح گزارش الغارات ارائه گردید.
۴. عبارات انحصاری نسخه این دو کتاب از نامه پنجم، عبارت: «فإذا قضيت بين الخصمين... فإن القضاء فريضة محكمة نزل بها القرآن من عند الله تعالى و سنة سنّها رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم» (طبری مامطیری، ۱۳۸۷ش: ۲۶۸؛ جرجانی، ۱۳۸۰ش: ۵۸۵) است که در هیچ یک از نسخ منابع متقدم نه الغارات و نه غیر آن، دیده نمی‌شود.

۵. حذف برخی عبارات نسخه *الغارات*: اگرچه عهدنامه مفصل در نسخه این دو کتاب از جهت تعابیر لفظی و حجم متنی نسبت به سایر منابع اولیه گزارش‌کننده آن، بسیار نزدیک به نسخه *الغارات* است اما با این‌وجود برخی عبارات در *الغارات* هستند که در این دو کتاب، موجود نمی‌باشند:

۶ «و وَضِعَ عَنْهُ كُلُّ ثَقَلٍ... قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (نحل/۳۲) وَ يَقُولُ ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ فَأَلْفَوْا السَّلَامَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ فَاَدْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَيْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ (نحل/۲۸ و ۲۹) «ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۹/۱».

۷ «وَ لَا تُخَالَفَ أَلْسِنَتُكُمْ قُلُوبَكُمْ... وَ إِيَّاكُمْ وَ دَعْوَةَ الْكُذَّابِ ابْنِ هِنْدٍ» (همان: ۱۵۷/۱).

۸ «وَ قَالَ النَّبِيُّ (ص) مَنْ سَرْتُهُ حَسَنَاتُهُ... حُسْنُ سَمْتٍ وَ فِقْهُ فِي سُنَّةِ» (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۵۷/۱).

• امالی مفید و امالی طوسی

مشخصات گزارش شیخ مفید و شیخ طوسی از عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر در *الامالیین* به شرح زیر است:

۱. همراه با ذکر سند: «قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ حَبِيشِ الْكَاتِبِ قَالَ أَخْبَرَنِي الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الرَّعْفَرَانِيُّ قَالَ أَخْبَرَنِي أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمَ بْنُ مُحَمَّدٍ التَّقْفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عُثْمَانَ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ عَنْ فَضِيلِ بْنِ الْجَعْدِ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيِّ قَالَ...».

۲. مختصرتر از گزارش *الغارات*؛ میزان اختصار گزارش عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر در *الامالیین* بیشتر از دو کتاب *نزهة الابصار* و *محاسن الآثار و الاعتبار و سلوة العارفين* و کمتر از سایر منابع اولیه مانند *تحف العقول* است. حذفیات دو کتاب مزبور نسبت به نسخه *الغارات* به شرح زیر هستند:

۱. «يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أُحِبُّ الْخَيْلَ أَفِي الْجَنَّةِ خَيْلٌ (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۵۲/۱)... إِنَّ أَحْسَنَ النَّاسِ طَاعَةً لِلَّهِ أَشَدُّهُمْ لَهُ حَوْفًا (همان: ۱۵۴/۱)».

۲. «وَ كَانَ إِذَا رَكَعَ... فَإِذَا سَجَدَ قَالَ سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى وَ بِحَمْدِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ» (همان: ۱۵۶/۱).

۳. «جَعَلْنَا اللَّهَ وَ إِيَّاكُمْ مِنَ الْمُتَّقِينَ الَّذِينَ ﴿لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (اعراف/۳۵)» (همان: ۱۵۷/۱).

۴. «عَصَمَنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكُمْ... إِيَّاكُمْ وَ دَعْوَةَ الْكُذَّابِ ابْنِ هِنْدٍ وَ تَأْمَلُوا» (همان: ۱۵۷/۱).

۵. «وَ قَالَ النَّبِيُّ (ص) مَنْ سَرْتُهُ... حُسْنُ سَمْتٍ وَ فِقْهُ فِي سُنَّةِ» (همان: ۱۵۷/۱).

۶ «وَ عَلَيْكَ بِالصَّوْمِ فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) عَكَفَ عَامًا... ثُمَّ صَامَ سِنَةً أَيَّامٍ مِنْ شَوَّالٍ فَكَأَنَّهَا صَامَ السَّنَةَ» (همان: ۱۵۸/۱).

۳. وجود برخی عبارات که در نامه سوم از نسخه *الغارات* با ترتیبی متفاوت، ذکر شده‌اند:

۱. «ثُمَّ اعْلَمْ يَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ أَيْقِدْ وَلَيْتِكَ... وَ اجْعَلْهُمْ بِطَانَتِكَ وَ إِخْوَانَكَ» (مفید، ۱۴۱۳ق الف: ۲۶۶؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۹).

۲. «الدُّنْيَا دَارٌ بَلَاءٍ... وَ لَا تَنْسَ نَصِيْبَكَ مِنَ الدُّنْيَا» (مفید، ۱۴۱۳ق الف: ۲۶۸؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۳۰).

۴. با لحاظ نقل به معنا و اغماض از زیاده و کاستی‌های کلمه‌ای بر خلاف گزارش‌های ابن شعبه حرانی، طبری مامطیری، جرجانی و شریف رضی، تقریباً می‌توان گفت هیچ عبارتی در گزارش شیخ مفید و شیخ طوسی وجود ندارد که ابراهیم ثقفی آن را ذکر نکرده باشد.

۵. عبارت بیان کیفیت وضوی پیامبر(ص) در نسخه *الامالی* شیخ مفید و شیخ طوسی مطابق نظر امامیه و بر خلاف گزارش نسخه *الغارات* است.

• نهج البلاغه

شریف رضی در کتاب *نهج البلاغه* با توجه به غرض خاصی که از تألیف این کتاب پی‌جو بوده (رضی، ۱۴۱۴ق: ۳۳)، در نامه ۲۷ و ۳۴ ام، یک عهدنامه و نامه دلجویی و تشویق به مقاومت در برابر دشمن را گزارش نموده است (همان: نامه ۲۷ و ۳۴). او این عهدنامه را اولاً بدون سند ذکر نموده و ثانیاً بر اساس جست‌وجوهای صورت گرفته، این نامه با لحاظ سبک و سیاق خاص خود در این کتاب در هیچ منبع در دسترس، نمونه‌ای بی‌سابقه بوده است؛ بنابراین یا نسخه‌ای خاص از عهدنامه محمد بن ابی‌بکر در اختیار شریف رضی قرار داشته و ایشان از میان نسخ متعدده صرفاً آن را در کتاب *نهج البلاغه* گزارش نموده است و یا نسخه موجود در *نهج البلاغه* تحت عنوان عهدنامه محمد بن ابی‌بکر در حقیقت محصول تألیف قطعاتی چند از نامه یا نامه‌های متعدد موجود در سایر منابع متقدم قابل دسترس است. آنچه که به ذهن، قوی‌تر به نظر می‌رسد احتمال دوم است؛ زیرا اگر نسخه‌ای از عهدنامه محمد بن ابی‌بکر با مشخصات و سبک و سیاق نسخه *نهج البلاغه* در منابع متقدمی که شریف رضی از آن نقل می‌نموده، وجود داشت طبیعتاً سایر محدثین و مورخین نیز گزارشی از آن ارائه می‌نمودند خصوصاً شخصیت‌هایی همچون ابراهیم ثقفی که به صورت تخصصی تمرکز بر موضوع حوادث دوران حکومت امیرالمؤمنین امام علی(ع) داشته است. همچنین در خود نسخه شریف رضی نیز شواهد درون‌متنی حاکی از وقوع تقطیع موجود است آنجا که ایشان می‌گوید: «و من عهد له (ع) إلی محمد بن أبی بکر» (همان: نامه ۲۷)، «و مِنْ هَذَا الْعَهْدِ مِنْهُ» (همان: نامه ۲۷)؛ چراکه «من» دلالت دارد که صرفاً بخش‌هایی از عهدنامه محمد بن ابی‌بکر گزارش گردیده است. همچنین اگر سایر نامه‌های گزارش شده در *نهج البلاغه* مورد ملاحظه و مقایسه با گزارش سایر منابع متقدم و هم‌عصر آن قرار گیرد^۱ روشن می‌شود که روش شریف رضی بر گزارش کامل نامه‌ها نبوده است.

در ارتباط با عبارت ابتدایی عهدنامه محمد بن ابی‌بکر موجود در *نهج البلاغه*، عبارت «فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ... لَا يَبْتَاسَ الضُّعْفَاءُ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ»، اگرچه کتاب *الغارات* با وجود جامعیت و پیشینه داشتن نسبی‌اش، گزارشی از آن در هیچ یک از رسائل ارسالی از امام علی(ع) به جناب محمد به میان نیاورده است. با این وجود، این عبارت، در صدر عهدنامه مفصل گزارش شده در کتاب‌های *تحف العقول*، *نزهة الابصار* و *محاسن الآثار و الاعتبار و سلوة العارفين* موجود است.

۱. به عنوان نمونه اگر به نامه دوم از رسائل *نهج البلاغه* «و من کتاب له ع إلیهم بعد فتح البصرة و جزاکم اللہ من أهل مصر عن أهل بیت نبیکم أحسن ما یجزی العالمین بطاعته و الشاکرین لنعمة فقد سمعتم و أطعتم و دعیتم فأجبتهم» مراجعه شود مشاهده می‌شود که صرفاً بخشی از نامه مفصلی است که تفصیل آن در کتاب *الکافیه فی إبطال تویة الخاطئة* نگاشته شیخ مفید گزارش شده است.

فراز دوم از نامه ۲۷ نهج البلاغه که عمده حجم متنی آن را شکل می‌دهد، مگر عبارت «وَاعْلَمَ يَا مُحَمَّدَ بْنَ أَبِي بَكْرٍ أَنِّي قَدْ وَلَيْتُكَ... لَيْسَ مِنَ اللَّهِ خَلْفٌ فِي غَيْرِهِ»، اختصار و تقطیع شده از عهدنامه مفصل محمد بن ابی‌بکر، عنوان شده با نامه پنجم در پژوهش حاضر و عبارت مستثنا، برگرفته و تقطیع شده از عهدنامه مختصر دوم محمد بن ابی‌بکر، عنوان شده با نامه سوم در پژوهش حاضر است.

بنابراین، عهدنامه محمد بن ابی‌بکر گزارش شده در نهج البلاغه حاصل ترکیب عهدنامه مفصل - البته با اختصار و تقطیع فراوان - و مختصر دوم - البته با تقطیع تنها حدود سه بند از آن - است. باین حال ناگفته نماند که عبارت «فَحَظُّوا مِنَ الدُّنْيَا بِمَا حَظُّوا بِهَا مِنَ الْمُتْرَفُونَ وَ أَحْذُوا مِنْهَا مَا أَحْذُوهُ الْجَبَابِرَةُ الْمُتَكَبِّرُونَ ثُمَّ انْقَلَبُوا عَنْهَا بِالزَّادِ الْمُبِغِّ وَ الْمُنْجَرِ الرَّابِحِ» منحصراً در نسخه نهج البلاغه از عهدنامه مفصل، گزارش شده مگر آنکه ادعا گردد: عبارت یادشده در حقیقت، اجمال (شوشتری، ۱۴۱۸ق: ۱۶/۹) و نقل به معنای عبارت «فَأَكَلُوا مِنْهُمْ مِنْ طَيِّبَاتِ مَا يَأْكُلُونَ وَ شَرِبُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا يَشْرَبُونَ وَ لَبَسُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَلْبَسُونَ وَ سَكَنُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَسْكُنُونَ وَ تَزَوَّجُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَتَزَوَّجُونَ وَ رَكِبُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَرْكَبُونَ» (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۸/۱؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۶) هست که گزارش آن، در سایر نسخ عهدنامه مفصل آمده است و چه‌بسا ممکن است در تأیید این ادعا، به نوع غرضی که شریف رضی از تألیف نهج البلاغه داشته و در مقدمه کتاب خود بدان تصریح نموده، استیناس بلکه استدلال گردد.

• شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید

ابن ابی‌الحدید معتزلی در شرح خود بر نهج البلاغه هر یک از نسخ الغارات و نهج البلاغه از نامه پنجم را نقل نموده است. مشخصات نقل او از نهج البلاغه مشابه مشخصات نسخه نهج البلاغه بوده اما نقل او از ابراهیم ثقفی در برخی فرازها، متفاوت از نسخه الغارات است. او حدود دو سوم از متن عهدنامه مفصل با نسخه الغارات را گزارش کرده است. ممکن است ابن ابی‌الحدید نسخه الغارات را تقطیع کرده باشد و یا اینکه نسخه دیگری از آن در اختیار داشته است. باین‌وجود، نقل ابن ابی‌الحدید مانند نقل شیخ مفید و شیخ طوسی نیست که مقداری اضافات نسبت به گزارش ابراهیم ثقفی داشتند و همچنین برخی محذوفات ابن ابی‌الحدید، متفاوت از محذوفات موجود در الامالیین است. محذوفات شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید نسبت به نسخه الغارات عبارت‌اند از:

۱. «اعلموا عباد الله ان المؤمن يعمل لثلاث (ثقفی، ۱۴۱۰ق: ۱۴۷/۱) ... وَ تَخَاضُوا عَلَيْهِ» (همان: ۱۴۸/۱).

۲. «وَ تَزَوَّجُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَتَزَوَّجُونَ وَ رَكِبُوا مِنْ أَفْضَلِ مَا يَرْكَبُونَ» (همان: ۱۴۸/۱).

۳. «كُلُّ هَذَا يَكُونُ عِنْدَ الْمَوْتِ... ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ اذْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾» (نحل: ۳۲) (همان: ۱۴۹/۱).

۴. «فَقَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أُحِبُّ الْخَيْلَ... وَقَدْ صَارَتْ صُورَةً زَوْجَتِهِ عَلَى مَا اشْتَهَى» (همان: ۱۵۳/۱).

۵. «اغسِلْ كَفَيْكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ وَ (همان: ۱۵۴/۱) ... فَإِذَا سَجَدَ قَالَ سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى وَ بِحَمْدِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ» (همان: ۱۵۶/۱).

ع «وَقَالَ النَّبِيُّ (ص) مَنْ سَرَّتْهُ حَسَنَاتُهُ... حُسْنُ سَمْتٍ وَ فِقْهُ فِي سُنَّةٍ» (همان: ۱۵۶/۱).

۷. «أَعَانَنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكَ عَلَى شُكْرِهِ وَ ذِكْرِهِ وَ أَدَاءِ حَقِّهِ وَ الْعَمَلِ بِطَاعَتِهِ» (همان: ۱۵۸/۱).

۸. «وَ عَلَى أَيِّ خَالٍ كُنْتُ عَلَيْهَا جَعَلْنَا اللَّهُ وَ إِيَّاكَ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (همان: ۱۵۸/۱).

۹. «وَ عَلَيْكَ بِالصَّوْمِ» (همان: ۱۵۸/۱)... «سُؤَالَ فَكَأَنَّمَا صَامَ السَّنَةَ» (همان: ۱۵۹/۱).

• اعتبارسنجی عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر

منابع متقدم گزارش کننده عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر، با تفصیل کیفیت گزارش آن‌ها، جهت دستیابی به حدود و ثغور متن و محتوای عهدنامه مفصل، در بخش دوم ارائه گردیدند. در بخش حاضر، با استفاده از روش‌های مرسوم در حوزه کشف حجیت داده‌های روایی و تاریخی، به اعتبارسنجی عهدنامه مفصل از حیث محتوا و استناد، پرداخته می‌شود.

اعتبارسنجی داده‌های حدیثی و تاریخی که در اصطلاح، از طریق خبر واحد منتقل می‌شوند به دو روش محوری و ثوق سندی و وثوق صدوری که در کلام برخی محققین از آن با تعبیر رویکرد معرفت-شناسانه خصوصاً در حوزه معارف هستی‌شناسانه یاد شده (حاجی‌خانی، ۱۳۹۷ش: ۱۸-۲۳)، تقسیم می‌شود. در روش اول برای احراز اعتبار استناد محتوا حدیثی و تاریخی به گوینده نخستین، تمرکز اصلی بر سند داده بوده و با ارائه و تحلیل شاخصه‌هایی چند، اعتبار استناد، محرز می‌گردد. از مهم‌ترین این شاخصه‌ها، بررسی تک‌تک راویان موجود در سلسله سند داده است. براین اساس، داده حدیثی، بسته به اینکه احوال طبقات راویان موجود در سند، باتوجه به اطلاعات گزارش شده در کتب رجال، از چه خصوصاتی برخوردار باشند انقسام‌های گوناگونی پیدا می‌کند که از مهم‌ترین آن‌ها تقسیم حدیث به صحیح، حسن، موثق و ضعیف است (سبحانی، ۱۴۳۵ق: ۴۳). البته در تعداد اقسام و تعریف آن‌ها ممکن است در دوره‌های گوناگون میان صاحب‌نظران، اختلاف نظر وجود داشته باشد (همان: ۴۷-۶۰). در اینکه کدام یک از این اقسام معتبر است بسته به چپستی دلیل اعتبار خبر واحد، میان صاحب‌نظران اختلاف وجود دارد. گروهی که مفاد ادله اعتبار خبر واحد را خبر عدل امامی می‌دانند در حالت عادی تنها حدیث صحیح را معتبر خواهند دانست (همان: ۶۰).

اما بنا بر روش دوم، باتوجه به دلیل اعتبار آن که نوعاً سیره عقلاً مطرح می‌شود اگر به هر طریق معقول نزد عقلاً، نسبت به صحت داده حدیثی و تاریخی و استناد آن، اطمینان حاصل گردد اعتبار حدیث اثبات خواهد شد و البته وجود راویان عدل امامی در تمام طبقات سند می‌تواند یکی از طرق احراز وثاقت یاد شده باشد (عراقی، ۱۴۱۷ق: ۱۳۵/۳)؛ بنابراین و لو حدیثی بر اساس روش وثوق سندی به جهت احوال راویان واقع در سلسله سند، حسن یا ضعیف باشد لکن در صورت حصول اطمینان به صدور محتوای حدیث به واسطه قرائن اطمینان‌آور، آن حدیث، قابل اعتنا خواهد شد.

باتوجه به مقدمه بیان شده در باب روش‌های اعتبارسنجی داده‌های حدیثی و تاریخی، به ارزیابی میزان اعتبار عهدنامه مفصل محمدبن ابی بکر و انطباق روش‌های مذکور بر آن‌ها می‌پردازیم.

- روش وثوق سندی

باتوجه به اینکه اخبار و احادیث گزارش‌کننده از عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر از شمار خبر واحد محسوب می‌شوند اثبات اعتبار آن‌ها با روش وثوق سندی دشوار خواهد بود. چرا این اخبار و احادیث یا مبتلی به ارسال در اسناد هستند^۱ و یا اینکه سلسله راویان موجود در سند آن‌ها با افراد غیر امامی، یا مجهول، یا غیر موثق و... مواجه بوده^۲ و حدیث صحیح مصطلح مبتنی بر سخت‌گیرانه‌ترین مبنا، بر آن‌ها صادق نخواهد شد.

اگرچه ادعای تواتر لفظی نسبت به نقل عهدنامه یادشده سخنی اثبات نشده است لکن بعید نیست بتوان گفت: اصل ثبوت آن باتوجه به منابع متقدم و اسناد و طرق ارائه شده در طول بخش دوم و مسلم بودن حجیت قدر متیقن محتوای آن‌ها، با تواتر معنوی یا تواتر فی‌الجمله قابل اثبات باشد. حتی و لو ادعای تواتر به صورت مطلق نسبت به گزارش‌های صورت گرفته از عهدنامه مفصل - به دلیل ابتلای نوع این گزارش‌ها با ارسال و وجود راوی مجهول - منتفی باشد اما اندراج آن ضمن اخبار مستفیضه، قطعی است؛ در این صورت اگرچه بر اساس سخت‌گیرانه‌ترین مبنا در روش وثوق سندی نتوان خبر صحیح بر آن اطلاق نمود ولی با توجه با استفاضه نقل آن و انضمام برخی قرائن که در تقریب استدلال به روش وثوق صدوری خواهد آمد می‌توان از آن با عنوان خبر یا روایت معتبر یاد نمود.

- روش وثوق صدوری

بر اساس روش وثوق صدوری، قرائنی جهت حصول اطمینان نسبت به صدور محتوای حدیث از گوینده نخستین و اعتبار استناد آن، مطرح هستند که در معرفی مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مواردی همچون: وثاقت راوی (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۲۴۳/۳۰)، وجود حدیث در یکی از کتب اصولی که بر اعتبار آن‌ها میان اصحاب امامیه اتفاق نظر هست و یا در کتاب محرز الاستناد به یکی از ثقات اصحاب امامیه (همان: ۲۴۴/۳۰)، موافقت مفاد حدیث با قرآن کریم (همان: ۲۴۵/۳۰)، ورود مکرر حدیث در کتب معتبر متعدد و... اشاره نمود.

- موافقت با قرآن کریم

عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر بر اساس روش وثوق صدوری، با بررسی یکایک عبارات موجود در آن، مشاهده می‌شود که نه تنها مفاد آن‌ها در بالاترین درجه از موافقت با محکمت و ظواهر قرآن کریم است بلکه بر اساس تحلیل محتوایی که نسبت به مضامین این نامه، صورت گرفته است (فراهانی، ۱۴۰۴: ۱۲۲-۱۶۸) به وضوح اثبات می‌گردد که امیرالمؤمنین تقریباً در بندبند جملات، گاهی بالظهور و الصراحه و گاهی بالاشارة و الکنایه، مستند به آیات شریفه قرآن کریم ایراد سخن می‌فرماید به نحوی که در برخی فرازها، خواننده احساس می‌نماید مشغول قرائت قرآن کریم است؛ بنابراین، اگر برای صحت اعتبار محتوای معارف نورانی موجود در آن و همچنین صحت استناد آن‌ها به گوینده‌ای در وزان علم و عصمت

۱. مانند گزارش صورت گرفته از عهدنامه مزبور در کتاب تحف العقول.

۲. نوع گزارش‌های صورت گرفته از عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر این گونه هستند.

امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام، دلیل و شاهی نبود جز همین موافقت مضامین آن‌ها با آیات شریفه قرآن کریم، آن هم در مقیاس یادشده، مخاطبین آگاه از معارف ناب و حیانی را نسبت به حصول اطمینان، کافی بود؛ اما در عین حال برای تقویت هر چه بیشتر حجیت آن به تعدادی چند از سایر قرائن اعتبارافزا، اشاراتی می‌گردد.

• موافقت با احادیث و سنت نبوی(ص)

احادیث نبوی(ص) در عصر صدور نامه‌های امام علی(ع) به محمد بن ابی‌بکر در میان اصحاب و اهل علم، مشهور بوده‌اند. شاهد این مطلب استنادهای متعدد امام علی(ع) در مواضع متعدد از بیانات خویش به سخنان پیامبر(ص) است؛ زیرا زمانی استدلال به احادیث یادشده موجه به نظر می‌رسد که لااقل در میان صحابی پیامبر(ص) مشهور و مسلم بوده باشند؛ بنابراین اتکای امام علی(ع) در عهدنامه محل بحث به احادیث مشهوره و غیر مشهوره نبوی(ص)(همان)، در قالب تألیف خاصی که توسط ایشان صورت گرفته است، اگرچه به حسب ظاهر به میزان قرآن کریم نمی‌باشد لکن می‌تواند به عنوان یکی از قرائن قابل توجه در اعتبارافزایی این نامه‌ها عنوان گردد.

• موافقت با احادیث وارده از ائمه معصومین علیهم السلام

تمام علوم و معارف موجود در قرآن کریم(کلینی، ۱۴۰۷:ق: ۲۲۷/۱) و سنه نبوی(ص)(همان: ۲۲۳/۱) پس از وجود مقدس ایشان در اختیار ائمه معصومین(ع) قرار گرفته است. بررسی روایات معتبر وارد شده از ایشان علیهم السلام، حاکی از آن است که در آن‌ها برای صحت - اگر نگوئیم تمام، لااقل - اکثر عبارات عهدنامه مفصل محمد بن ابی‌بکر، شواهد روایی مستفیضه بلکه متواتره وجود دارند(همان)؛ بنابراین شهادت این دسته از روایات در لسان اهل بیت معصوم پیامبر(ع) می‌تواند به عنوان دیگر قرینه دلالت کننده بر اعتبار عهدنامه مفصل مطرح گردد.

• گزارش نامه‌ها توسط بزرگان علم فقه، حدیث و تاریخ در کتب مشهور و معتمد

عالمانی که متعرض گزارش عهدنامه محمد بن ابی‌بکر در کتاب‌های خود شده‌اند هم خودشان از متخصصین کم‌نظیر در فن فقه، حدیث و تاریخ بوده‌اند و هم کتاب‌های آن‌ها از شهرت و اهمیت ویژه‌ای نزد خاصه و عامه برخوردار بوده است. از جمله آن‌ها ابراهیم ثقفی است که وحید بهبهانی در شأن او گفته است: دعوت علمای قم از ابراهیم ثقفی، درخواست علمای کوفه، تألیفات فراوان، رحمت فرستادن شیخ طوسی بر او و توثیق ابن طاووس، دلالت بر جلالت قدر و منزلت او دارند(استرآبادی، ۱۴۲۲:ق: ۳۴۹/۱). ذهبی در توصیف او می‌نویسد: «من رءوس الشیعة صاحب تصانیف... سکن صاحب الترجمة أصبهان و یکنی أبا إسحاق بن الرّفص و طلبه أهل قم لیأخذوا عنه فامتنع»(ذهبی، ۱۴۰۹:ق: ۱۱۲/۲۱). ابن ندیم در الفهرست در باب ابراهیم ثقفی می‌گوید: «ابواسحاق ابراهیم بن محمد اصفهانی از موثقان علماء صاحب تصنیف است»(ابن ندیم، ۱۳۴۶ش: ۴۱۰). دعوت قمی‌ها که در أخذ و نقل احادیث، میانی بسیار سختی داشتند گواه خوبی بر وثاقت و جلالت قدر ابراهیم هست(مامقانی، بی‌تا: ۳۱/۱). همچنین قرار گرفتن او در اسناد تفسیر قمی و طریق ابن قولویه نیز می‌تواند مؤید بلکه شاهد بر توثیق او مطرح گردد(نمازی شاهرودی،

۱۴۱۴ق: ۱/۱۹۴). اعظم کثیری از علمای متقدم و متأخر در فن فقه، حدیث و تاریخ که همیشه تحریر شدید در کیفیت أخذ حدیث داشتند با روایت از او یا نقل از کتاب *الغارات* و یا سایر کتب او، به نوعی بر اعتبار و وثاقت کتاب، احادیث و مؤلف آن گواهی می‌دهند (تقفی، ۱۳۹۵ق: مقدمه جلد ۶۹/۱ حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۵۳/۳۰).

نسبت به وثاقت و اعتبار سایر منابع گزارش‌کننده از عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر و مؤلفان آن، مانند *الامالی* شیخ مفید، *نهج البلاغه* شریف رضی، *الامالی* شیخ طوسی، *بشارة المصطفی لشعبة المرتضی* طبری آملی، *مجموعه ورام ورامین ابی فراس*، *بحار الانوار* علامه مجلسی، *وسائل الشیعه* شیخ حر عاملی، *البرهان فی تفسیر القرآن* بحرانی و... نیز اگر گفته نشود بعضاً بسیار بالاتر از *الغارات* و مؤلف آن است قطعاً کمتر نخواهد بود که جهت جلوگیری از اطاله غیرضروری مقاله از تحلیل و اثبات آن صرف‌نظر می‌گردد.

• موافقت با قواعد عقلی و عقلایی

در مضامین وارد شده در عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر کم نیست از معارف حقه در حوزه بدیهیات و نظریات عقل نظری و عملی که اگر به عقل سلیم و عقلای عالم عرضه شوند اگرچه وصول و التفات به آن‌ها بدون تعلم از مخازن علم الهی از طریق انبیاء و اولیاء (ع) ناممکن یا بسیار صعب بوده لکن با تأمل و تدبر در آن‌ها ولو به استعانت از مسلمات و حیانی واصل شده، بی تردید به صحت و حقانیت آن‌ها حکم خواهند کرد. بله برخی علوم و حیانی وجود دارند که نه تنها عقول انسان‌های غیرمعصوم راهی بدان ندارند بلکه از غور در آن‌ها نیز بر حذر داشته شده‌اند. به عنوان مثال، احکام شرعی تعبدیه محضه را تنها می‌توان از منبع شرع مقدس در بستر دلالت‌های معتبر برگرفته از ظاهر کلام قرآن کریم و سخنان انبیاء و اوصیاء الهی (ع) تحصیل، تلقی، تفقه و عمل نمود. در این دسته از علوم و حیانی احراز عدالت و وثاقت تمام راویان موجود در سلسله سند حدیث آن هم صرفاً بنا بر سخت‌گیرانه‌ترین مبنا در حوزه اعتبارسنجی احادیث به روش وثوق سندی، می‌تواند به عنوان امری اجتناب‌ناپذیر مطرح گردد؛ اما بسیاری از مباحث مطروحه در این عهدنامه، از اطاعت و تقوای الهی گرفته تا عدالت و معاد و حکمت‌ها و مواعظ پندآموز، همگی از اموری هستند که یا عقول بشر، با تأمل و تذکر، به حقانیت آن‌ها و گوینده آن‌ها صحه گذاشته و یا تحت تعلیم و تأدیبات انسان‌های کامل الهی به صحت آن‌ها معترف خواهند شد و لو عدالت و وثاقت یکایک طبقات راویان روایات گزارش‌کننده از آن‌ها محرز نگردد.

باتوجه به قرائن ارائه شده و قرائن فراوان غیر مذکور در پژوهش حاضر، به راحتی می‌توان به صحت اعتبار محتوای نامه‌های ارسالی از ناحیه امام علیه (ع) به محمد بن ابی بکر و استناد آن‌ها، دست یافت.

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر پس از توصیف و تحلیل‌های صورت‌گرفته زیر سه بخش مترتب بر یکدیگر نتایج زیر را به ارمغان می‌آورد:

۱. نامه‌های نگاشته شده از سوی امیرالمؤمنین امام علی(ع) به سوی محمدبن ابی‌بکر در ۳۰ منبع حدیثی، تاریخی و تفسیری گزارش شده‌اند. تعداد منابع متعددی که به نوعی گزارش آن‌ها از نامه‌های موضوع بحث برگرفته از کتاب‌های موجود و در دسترس دیگر نبوده به حدود ۱۵ کتاب می‌رسد. شمار این نامه‌های، ۷ عدد بوده و عناوین آن‌ها عبارتند از: عهدنامه مختصر اول محمدبن ابی‌بکر، وعده ارسال عهدنامه مفصل به محمدبن ابی‌بکر، عهدنامه مختصر دوم محمدبن ابی‌بکر، پاسخ‌نامه مسائل فقهی، عهدنامه مفصل محمدبن ابی‌بکر، نامه دلجویی و تشویق بر مقاومت در برابر دشمن و توصیه به پایداری در مقابل عداوت و حمله معاویه و وعده ارسال کمک. تفصیل گزارش‌های صورت گرفته در منابع متقدم از نامه‌های هفت‌گانه به شرح جدول زیر است:

اختصار گزارش‌های صورت گرفته از نامه‌های امام علی(ع) به محمدبن ابی‌بکر در منابع متقدم

نام کتاب	اول: عهدنامه مختصر اول	دوم: وعده ارسال عهدنامه مفصل به محمدبن ابی‌بکر	سوم: عهدنامه مختصر دوم	چهارم: پاسخ‌نامه مسائل فقهی	پنجم: عهدنامه مفصل محمدبن ابی‌بکر	ششم: نامه دلجویی و تشویق بر مقاومت در برابر دشمن	هفتم: توصیه به پایداری در مقابل عداوت و حمله معاویه و وعده ارسال کمک
مصنف عبدالرزاق				✓			
مصنف ابن ابی‌شبهه				✓			
الغارات	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
انساب الاشراف	✓					✓	
تاریخ طبری	✓					✓	✓
الاعتبار و سلوة العارفين		✓	✓		✓		
نزهة الابصار و محاسن الآثار	✓	✓	✓		✓		
تحف العقول	✓	✓	✓		✓		
امالی مفید			✓		✓		
امالی طوسی			✓		✓		
تهذیب الأحکام				✓			
الإستبصار فیما اختلف من الأخبار				✓			
نهج البلاغة			✓		✓	✓	

✓	✓	✓		✓		✓	شرح نهج البلاغه
	✓						الکامل فی التاریخ

۲. عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر در ۸ منبع متقدم حدیثی و تاریخی: الغارات، تحف العقول، نزهة الابصار و محاسن الآثار، الاعتبار و سلوة العارفين، امالی مفید، امالی طوسی، نهج البلاغه و شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید گزارش شده است. کتاب الغارات از جهات گوناگون: اشمال بر تمام نامه‌ها، ذکر آسانید و کوتاهی آن‌ها، دخل و تصرف کمتر در نقل تعداد نامه‌ها و عبارات آن‌ها، تخصصی بودن موضوع کتاب و خبری بودن مؤلف آن در موضوع کتاب و نامه‌ها، در اضافه با سایر منابع متقدم، ممتاز بوده و به همین جهت، کتاب یادشده به عنوان مبنای اکثر توصیف، تحلیل و تطبیق‌های صورت گرفته در بخش دوم، قرار گرفته است.

۳. در حوزه اعتبارسنجی محتوا و استناد عهدنامه مفصل امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر اگرچه به روش وثوق سندی به جهت وجود برخی مناقشات وارده بنا بر سخت گیرانه‌ترین مبانی - که عبارت باشد از عدم احراز وثاقت و عدالت تمام راویان موجود در سلسله آسانید نامه‌ها - نتوان حجیت این عهدنامه را اثبات نمود و همچنین بنا بر برخی مبانی دیگر موجود در این روش قابلیت اثبات حجیت نامه‌های محل بحث وجود داشته لکن به روش وثوق صدوری به راحتی می توان ادعای اعتبار عهدنامه مفصل محمد و استناد آن به امیرالمؤمنین امام علی (ع) را اثبات نمود. قرائن اعتبارزا و اعتبار افزا در این راستا عبارت اند از: موافقت حداکثری محتوایی با محکومات و ظواهر قرآن کریم و کثرت مثال زدنی استنادات قرآنی موجود در آن، موافقت نسبتاً زیاد محتوایی با احادیث نبوی (ص)، وجود شواهد فراوان دلالت کننده بر صحت محتوا و استناد آن در احادیث معتبره وارد شده از ناحیه ائمه معصومین (ع) - از طریقی غیر از طرق مطرح شده در بخش دوم - گزارش عهدنامه مفصل توسط بزرگان تفسیر، حدیث و تاریخ در کتب مشهور و معتمد و وجود شواهد و مؤیدات فراوان عقلی و عقلایی بر صحت معارف القا شده در آن.

پیشنهادات:

۱. تحلیل فضای صدور عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر
۲. تحلیل محتوایی عهدنامه مفصل محمد بن ابی بکر

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن ابی شیبۀ، عبد الله بن محمد (۱۴۰۹ق). مصنف ابن ابی شیبۀ. بیروت: دار التاج.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بی چا. بیروت: دار صادر.

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول. چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین.
- ابن میثم، میثم بن علی (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه (ابن میثم). بی جا. تهران: دفتر نشر کتاب.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۴۶ش). الفهرست (ابن ندیم). چاپ دوم. تهران: بانک بازرگانی ایران (چاپخانه).
- احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶ق). مکاتیب الأئمة عليهم السلام. قم: دارالحدیث.
- استرآبادی، محمد بن علی (۱۴۲۲ق). منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال. قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۳۷۴ش). البرهان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه بعثه.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف. بیروت: دارالفکر.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد بن سعیدین هلال (۱۴۱۰ق). الغارات (ط- القديمة). محقق / مصحح: حسینی، عبدا لزهراء. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- ----- (۱۳۹۵ق). الغارات (ط- الحديث). محقق / مصحح: محدث ارموی. تهران: انجمن آثار ملی.
- ----- (۱۳۷۴ش). الغارات/ترجمه آیتی. مترجم: آیتی، عبد الحمید، تهران: ارشاد.
- جرجانی (موفق بالله)، حسین بن اسماعیل (۱۳۸۰ق). الإعتبار و سلوة العارفين. محقق: وجیه، عبد السلام بن عباس. عمان: مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية.
- جعفری، محمد مهدی (۱۳۸۰ش). پرتوی از نهج البلاغه. چاپ سوم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - سازمان چاپ و انتشارات.
- حاجی خانی، علی (۱۳۹۷ش). إسناده نهج البلاغه و نقد شبهات پیرامون آن. تهران: سمت.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
- داوود الجبوری، محمد مجید (۲۰۲۲م). تقييم آراء المؤرخين حول مواقف محمد بن ابی بکر فی صدر الاسلام. استاد راهنما: سید اکبر موسوی تینیانی. دانشگاه ادیان و مذاهب.
- دنبلی خوبی، ابراهیم بن حسین (بی تا). الدرّة النحفية. بی جا. بی نا.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲ق). إرشاد القلوب إلى الصواب (للديلمي). قم: الشریف رضی.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۹ق). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام. چاپ دوم. بیروت: دارالکتاب العربی.
- سبحانی، جعفر (۱۴۳۵ق). اصول الحدیث و احکامه فی علم الدراية. الطبعة التاسعة. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- سبحانی یامچی، محمد (۱۴۰۲ش). نقش عنصر زمان و مکان در صدور و محتوای نامه امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر. پژوهشنامه نهج البلاغه، دوره ۱۱، شماره ۴۳، ۱۰۷-۱۲۸.
- ستایش، احمد رضا (۱۳۹۵ش). بررسی زندگی سیاسی اجتماعی محمد بن ابی بکر و نقش او در استحکام تشیع. استاد راهنما: سید جواد خاتمی. دانشگاه حکیم سبزواری.

- شاهواروقی فراهانی، حسین (۱۴۰۴ش). تبارشناسی و تحلیل فضای صدور و محتوای نامه‌های امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام به محمد بن ابی بکر. استاد راهنما: علی حاجی‌خانسی. دانشگاه تربیت مدرس.
- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). نهج‌البلاغه (للصیحي صالح). قم: هجرت.
- شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۸ق). بهج‌الصباغة. تهران: دار أميرکبير للنشر.
- ----- (۱۴۱۵ق). قاموس الرجال. چاپ دوم. قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الاسلامی.
- صفوت، احمد زکی (۱۳۵۴ق). جمهرة رسائل العرب في عصور العربية. بيروت: المكتبة العلمية.
- صنعانی، عبد الرزاق بن همام (۱۴۰۳ق). مصنف عبدالرزاق. بيروت: المجلس العلمي.
- طبری آملی، عمادالدين ابی جعفر محمد بن ابی القاسم (۳۸۳ق). بشارة المصطفى لشيعه المرتضى (ط - القديمة). چاپ دوم. نجف: مكتبة الحيدرية.
- طبری، محمد بن جرير (۱۴۰۴ق). تاريخ الامم و الملوك (تاريخ الطبري). بی جا. قم: مكتبة اروميه.
- طبری مامطيری، علی بن مهدی (۱۳۸۷ش). نزهة الأبصار و محاسن الآثار. محقق: محمودی، محمدباقر. تهران: المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). الأمالي (للطوسي). قم: دار الثقافة.
- ----- (۱۴۰۷ق). تهذيب الأحكام (تحقيق خراسان). چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- ----- (۱۳۹۰ق). الإستبصار فيما اختلف من الأخبار. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- عراقی، ضياء الدين (۱۴۱۷ق). نهاية الافكار. چاپ سوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافي (ط - الإسلامية). چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- مامقانی، عبدالله (بی تا). تنقيح المقال في علم الرجال. نجف اشرف: مطبعة المرتضوية.
- مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار (ط - بيروت). چاپ دوم. بيروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمودی، محمدباقر (۱۴۱۸ق). نهج السعادة في مستدرک نهج البلاغة. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- مغنیه، محمدجواد (۱۹۷۹م). في ظلال نهج البلاغة. بی جا. بيروت: دارالعلم للملایین.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق الف). الأمالي (للمفيد). قم: کنگره شیخ مفید.
- ----- (۱۴۱۳ق ب). الاختصاص. قم: المؤتمر العالمي لالفية الشيخ المفيد.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵ش). پیام امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام. بی جا. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- موسوی، سید صادق (۱۴۲۶ق). تمام نهج البلاغة. بيروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۴ق). مستدرک علم رجال الحديث. تهران: فرزندان مؤلف.
- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰ق). مجموعة ورام. قم: مكتبة فقيه.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله (۱۴۰۰ق). منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة (خوئی). چاپ چهارم. تهران: مكتبة الإسلامية.